

De verschijning van de toekomstroman van Edward Bellamy in Nederland

HILDE KRIPS-VAN DER LAAN

Aankondiging

Want ik was geweest een mensch van vroegeren tijd. Wat had ik gedaan om de bevrijding te bespoedigen, waarin ik nu mij vermeet te juichen? Ik, die geleefd had in die wreede, onzinnige eeuw, wat had ik gedaan om haar einde te verhaasten? Ik was geen greintje gevoeliger geweest voor het lijden van mijne broeders, even misdadig – ongeloovig in betere dingen, een even verblinde aanbiddler van Chaos en Nacht, – als iemand van mijn tijdgenoten. Zoo ver mijn persoonlijke invloed gestrekt had, had ik de verlossing van de menschheid, die reeds toen voorbereid werd, eerder tegengestreefd dan bevorderd. Welk recht had ik om een heilstaat te begroeten, die mij mijn zonde verweet, en mij te verheugen in een dag, waarvan ik den opgang had gehoord?

Deze schuldbewuste woorden zijn afkomstig van Julius West, de hoofdpersoon van de internationale bestseller *Looking Backward* uit 1888.¹ De Nederlandse vertaling van de utopische roman van de Amerikaan Edward Bellamy verscheen twee jaar later bij de Amsterdamse uitgever S.L. van Looy. Met gepaste trots wees hij in zijn aankondigingsbrochure erop dat het hier ging om 'het meest gelezen boek van deze eeuw' en hij vergeleek het boek met een ander negentiende-eeuws verkoopsucces, *De negerhut van oom Tom* van Harriet Beecher Stowe. Alleen werd de auteur Edward Bellamy gedreven door nog grotere ambities. Niet minder dan de vrijmaking van de gehele mensheid had hij op het oog, terwijl het Beecher Stowe enkel te doen was om de bevrijding van het negerras. Bovendien was Bellamy's ontwerp van een toekomstige ideale samenleving waarin 'alle burgers de lasten van den arbeid gelijkelijk zullen dragen' op veel vastere bodem gebouwd dan het overgevoelige pleidooi van Beecher Stowe. Van Looy plaatste *In het jaar 2000* – zoals het boek in het Nederlands zou gaan heten – in de traditie van beroemde voorgangers als Thomas More en Jonathan Swift. Hij besloot zijn annonce met de wens dat *In het jaar 2000*, dankzij de opbouwende

maatschappijkritiek die het bevatte, een nuttige gids zou zijn voor alle mensen die zich het hoofd braken over de grote sociale problemen van hun tijd.²

Een snel succes

Aan succes zou het de utopische roman van Bellamy ook in Nederland niet ontbreken. Binnen acht maanden was de forse eerste oplage van 1500 exemplaren in 1890 uitverkocht. In 1891 verscheen de tweede druk eveneens in het fonds van Van Looy, maar dit keer was het boek opgenomen in zijn nieuwe reeks 'De internationale bibliotheek'. Van Looy's uitgave was niet de eerste kennismaking van het Nederlandse publiek met het werk van Bellamy. Kort daarvoor was het al twee keer verschenen en wel in de vorm van een feuilleton in het socialistische blad *Recht voor Allen* en in het radicaal liberale *Sociaal Weekblad*. Van Looy benaderde de literator Frank van der Goes voor een eigen vertaling.³ Hij had duidelijk haast. De faam van Bellamy's boek – voor het eerst in Amerika verschenen – verbreidde zich snel. In de loop van 1889 begonnen de eerste vertalingen in Europa te verschijnen en in de VS ontstonden in een hoog tempo verenigingen die onder de noemer van 'nationale partij' Bellamy's utopische opvattingen gingen propageren.⁴ Nog in 1890 kwam de vertaling van Van der Goes uit. In Nederland ontmoette de utopische roman van Bellamy ook een goed onthaal, al was de ontvangst in vergelijking met landen zoals Amerika, Engeland en Duitsland minder spectaculair en nam bovendien de grote belangstelling ervoor, vrijwel even snel als zij gekomen was, weer af. Pas vijftien jaar later, in 1906, verscheen de derde druk, waarna *In het jaar 2000* met een zekere regelmaat tot na de Tweede Wereldoorlog zou worden herdrukt.⁵

Het politiek-maatschappelijk klimaat

Achteraf bezien markeren de jaren rond 1890 op politiek-sociaal gebied het einde van de roerige jaren tachtig en het begin van een periode, waarin de vormende en stabiliserende krachten de overhand zouden krijgen. Niettemin leefden de potentiële lezers van toen nog volop in de schaduw van de rumoerige jaren tachtig: de tijd van massale betogingen voor algemeen kiesrecht, van stakingen, van sociale protestmeetings en van economische crisis. Het besef dat het oude liberale politieke bestel niet meer voldeed, omdat dit geen adequaat antwoord had op levensgrote sociale problemen die zich met de komst van de moderne kapitalistische staat aandienden, werd steeds algemener. De contouren van een nieuw bestel tekenden zich wel vaag af, maar waar het op zou uitlopen wist men niet. Dit klemde des te meer daar men, zoals de historicus De Rooy het treffend heeft omschreven, het 'angstige gevoel had dat men de moderne samenleving niet meer in de hand had'.⁶ De Nederlandse samenleving was in die tijd simpel gezegd

op zoek en daardoor in beweging, veel kon nog verschuiven en weinig lag vast.

Dit politiek-maatschappelijk klimaat is van doorslaggevende betekenis geweest voor de verschijning en tevens voor de receptie van Bellamy's roman. Steeds meer mensen voelden zich betrokken bij en lazen over actuele politiek-maatschappelijke vraagstukken. De historicus Frank van Vree spreekt in dit verband van de politisering van de leescultuur.⁷ Deze politisering heeft eerst bijgedragen aan de populariteit van *Looking Backward*, maar oefende weldra ook invloed uit op het teruglopen van de belangstelling ervoor. Het zijn echter niet zozeer de lezers die in dit artikel centraal staan maar zij die als vertaler en recensent direct betrokken zijn geweest bij de introductie van Bellamy's bestseller in Nederland. Met recht kan worden aangenomen dat hun opvattingen het politiek-culturele klimaat weerspiegelen waarin het boek is verschenen.

Wisselende perspectieven: romance, maatschappijkritiek en ideale samenleving

Het laatste kwart van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw geven een overvloed aan utopische romans te zien die zowel naar vorm als naar inhoud bepaald niet nieuw waren. In grote lijnen volgen zij het scenario van het klassieke voorbeeld en tevens de naamgever van het genre, *Utopia* van Thomas More. In verhalende vorm wordt een ideale samenleving geschilderd die ofwel in een onbereikbaar oord is gesitueerd of, zoals bij Bellamy, in de toekomstige tijd is geprojecteerd. Het persoonlijk eigendom is veelal afgeschaft, de productie en distributie van goederen en diensten zijn collectief geregeld en het voorzieningenniveau van een dergelijke egalitaire maatschappij is ruimschoots voldoende voor alle bewoners. Honger, gebrek, ziekte en misdaad zijn dan ook grotendeels uitgebannen. In bijna elke utopische roman treedt een personage op dat de rol van de kritische vragensteller vervult. Deze stelt de auteur in de gelegenheid om alle mogelijke bedenkingen die tegen zijn creatie ingebracht zouden kunnen worden, op voorhand te ontzenuwen.

In *Looking Backward* heeft Bellamy dit grondpatroon handig uitgewerkt door zijn verhaal op te hangen aan een romantische liefdesgeschiedenis die op zich niet veel om het lijf heeft, maar wel voor afwisseling zorgt. Het boek begint met de introductie van de hoofdpersoon Julius West, een gefortuneerde dertiger uit Boston die op het punt van trouwen staat met de beeldschone Edith Bartlett. Zijn leven neemt echter een geheel andere wending wanneer zijn huis tot de grond toe afbrandt en hij dood wordt gewaand. In werkelijkheid blijft West gespaard en slaapt hij ongestoord in zijn ondergrondse slaapkamer door. Deze geluidsdichte slaapcel heeft West laten aanleggen vanwege zijn chronische slapeloosheid en om dezelfde reden laat hij zich regelmatig hypnotiseren. Zo ook de avond dat in 1887

de brand uitbreekt en men – niet op de hoogte van Wests slaaprituelen – er vanuit gaat dat hij is omgekomen. Precies 113 jaar, drie maanden en elf dagen later, in 2000, stuiten werklieden bij het bouwrijp maken van het terrein op de ondergrondse kamer. In aanwezigheid van de eigenaar dr. Leete ontwaakt Julius West gedesoriënteerd uit zijn hypnotische slaap. Dr. Leete en zijn gezin ontfermen zich over Julius West, die in opperste verbazing de radicaal veranderde wereld om hem heen in ogenschouw neemt. Zijn gastheer neemt de rol op zich van mentor en wijdt Julius in het harmonieuze bestaan van de bewoners van de stad Boston anno 2000 in. Julius en dr. Leete's dochter, Edith, raken verliefd op elkaar. Zij draagt niet alleen dezelfde naam als zijn eerste verloofde maar blijkt wonder boven wonder ook nog haar kleindochter te zijn. Het verhaal eindigt met hun verliefdheid.

Behalve deze romance bevat *Looking Backward* twee andere, minstens zo belangrijke, elementen: de aanklacht tegen de sociale misstanden van Bellamy's tijd en de schets van een volledig nieuw sociaal-economisch en politiek-bestuurlijk systeem. De sterke kant van *Looking Backward* is de ingenieuze manier waarop de drie elementen met elkaar zijn gecombineerd. De hoofdfiguur van Julius West vormt de belangrijke verbindingsschakel tussen het negentiende- en twintigste-eeuwse leven te Boston. Door zijn ogen leert de lezer de totaal veranderde samenleving kennen, daarbij geholpen door de uitvoerige en vaak ook gedetailleerde uitwijdingen van dr. Leete. Maar elke keer wanneer West met een bepaald aspect van deze gelukzalige maatschappij, bijvoorbeeld met het onderwijs, met de opvoeding of met de regeling van de arbeid, in aanraking komt, roept dit herinneringen bij hem op aan de samenleving waarin hij is grootgebracht. Dit leidt er dan weer toe dat hij gaat vergelijken, waarvan de uitkomst natuurlijk voorspelbaar is. Door deze voortdurende afweging wordt de lezer in staat gesteld om vanuit verschillende perspectieven het verhaal te volgen. Op het ene moment wordt hem een blik gegund in het rimpelloze bestaan van de twintigste-eeuwse bewoner van Boston en op het andere moment wordt hij geconfronteerd met de harde sociale realiteit van Boston uit de tweede helft van de negentiende eeuw, waar werkloosheid, armoede en sociale onrust het beeld bepalen. De twee spiegels die Bellamy zijn lezers afwisselend voorhoudt, laten slechts ruimte voor één conclusie: het tegenwoordige politiek-maatschappelijke stelsel deugt van geen kanten en moet dus vervangen worden door zijn alternatief stelsel.

De kapitalistische staat van zijn jeugd vergelijkt Julius West met een wagen die over een hobbelige weg moeizaam wordt voortgetrokken door een leger paupers, terwijl bovenop de wagen een kleine minderheid angstvallig haar bevoorrechte plaats probeert te behouden. Deze metafoor staat voor het kapitalistische Amerika van na de Burgeroorlog waar de gevolgen van de Industriële Revolutie zich aftekenden. West signaleert een samenleving die uit zijn voegen was geraakt. Geld werd er als nooit tevoren verdiend, maar dit ging ten koste van de grote massa die in schrijnende armoede leefde.

Crisisverschijnselen, zoals voortdurende werkloosheid en allerlei vormen van sociaal protest, waaronder stakingen, waren aan de orde van de dag. West legt de nadruk op de ontwrichtende krachten die de cohesie van de Amerikaanse burgerlijke samenleving bedreigden. Hier is duidelijk een vertegenwoordiger van de Amerikaanse middenklasse aan het woord die blijk geeft van een grote afkeer van alles wat met onrust, strijd, ziekte en andere sociale ellende te maken heeft. Maar in feite is het natuurlijk de stem van de schrijver Edward Bellamy wiens jeugdijaren als zoon van de plattelands-dominee Bellamy te Chicopee Falls bepaald waren door de overgang van dit landelijke dorp naar een uit zijn krachten gegroeid industriestadje. Hoewel uit *Looking Backward* ook een grote compassie spreekt met de slachtoffers van de sociale kwestie – het boek dankt tenslotte zijn ontstaan eraan – krijgen niet zij maar de leden van de bezittende klasse verreweg de meeste aandacht. Steeds maar weer laat Bellamy West zichzelf de vraag stellen hoe het in vredesnaam mogelijk is geweest dat de mensen die zich bevonden aan de goede kant van de samenleving – onder wie hijzelf – vroeger de mensonterende situatie lieten voortbestaan zonder dat zij in gewetensnood kwamen te verkeren. Pas met de komst van de nationale partij zou daarin verandering komen. Met de nationale partij wordt bedoeld de hervormingsbeweging door wiens toedoen de utopische staat in het leven is geroepen.

Opmerkelijk genoeg zijn de socialisten de grote afwezige in Bellamy's utopische roman. Temeer daar zowel de kritiek van Bellamy op de moderne kapitalistische maatschappij als zijn alternatief veel raakvlakken vertonen met wat de socialisten hierover te zeggen hadden. Doelbewust heeft hij de socialisten buiten zijn verhaal gehouden uit vrees om met deze strijdbare, polariserende politieke beweging vereenzelvigd te worden en zodoende potentiële sympathisanten op voorhand van zijn nationale partij te vervreemden. De anarchisten voert Bellamy daarentegen wel als afschrikwekkend voorbeeld in zijn boek op. Aanhangers van deze politieke beweging zouden meer onheil stichten dan dat zij de oplossing van de sociale problematiek een stap dichterbij brachten. Herhaaldelijk benadrukt Bellamy bij monde van dr. Leete het vreedzame karakter van de geheel gewijzigde Bostoniaanse samenleving. Nog sterker geldt dit voor de wijze waarop deze serene samenleving is ontstaan, namelijk via een geleidelijke, massale psychologische bekering. Wat de lezer zich daarbij moet voorstellen, wordt aan de hand van het morele bewustwordingsproces van de hoofdpersoon Julius West gedemonstreerd. De confrontatie met de nieuwe maatschappij uit het jaar 2000 levert voor hem het bewijs dat de mens in staat is dankzij een welhaast religieus geloof in solidariteit zich te verheffen boven zijn individuele zelfzucht en te handelen uit een onbaatzuchtig gevoel van gemeenschappelijke verbondenheid met de natie. De zelfgenoegzame West komt tot inkeer wanneer hij zich gaat realiseren dat het cement van de samenleving een gevoel van solidariteit moet zijn.

Voorwaarde voor Bellamy's heilsstaat is dus een enigszins mystiek aan-

doende geestelijke wedergeboorte van de burgers. Wanneer de burgers bereid zijn om broederlijk samen te werken ligt de weg open naar een politieke en sociaal-economische orde die volledig gedemocratiseerd zal zijn.⁸ Maar welke stappen nodig zijn om alle productie en consumptie uiteindelijk in handen van de centrale regering als vertegenwoordiger van het volk te laten terechtkomen, blijft nogal onduidelijk.⁹ Kennelijk was de propaganda van de nationale partij voldoende geweest om de bewoners van Boston over te halen het kapitalistisch grootbedrijf in de steek te laten om vervolgens in grootschalige, collectivistisch opgezette bedrijven te gaan werken. Het succesvolle voorbeeld van deze nationale bedrijven had een aanzuigende werking die er toe geleid had dat de kapitalistische ondernemingen geleidelijk aan waren gemarginaliseerd. Op het moment dat de nationale bedrijven de overhand hadden gekregen en een monopoliepositie op economisch gebied hadden ingenomen, was de ideale toekomststaat binnen bereik gekomen. Deze ontwikkeling had zich niet alleen voltrokken in Boston maar ook in de Verenigde Staten en in een deel van de rest van de wereld.

Op hoofdlijnen lijkt de inrichting van de ideale toekomststaat in *Looking Backward* sterk op de ontwerpen van vroeg negentiende-eeuwse utopisch-socialistische schrijvers, nog het meest op die van de Franse utopist Cabet. Zo is met het kapitalistische stelsel ook het geld verdwenen in Bellamy's samenleving. Iedereen doet zijn inkopen met behulp van een knipkaart, tot op zekere hoogte te vergelijken met de tegenwoordige creditkaart. Deze kaart is strikt persoonlijk om oppotten te voorkomen en bevat voor elke burger een gelijk aantal vouchers die hij of zij naar eigen inzicht mag besteden. Tamelijk uniek is Bellamy's militaire aanpak van de organisatie van de arbeid.¹⁰ Het gehele productieproces is in handen van drie zogeheten divisies: een arbeidsleger voor mannen, voor vrouwen en voor zieken en gehandicapten. Elke burger is vanaf zijn eenentwintigste levensjaar tot aan zijn vijfenveertigste jaar onderworpen aan arbeidsplicht. Van dwang is volgens dr. Leete geen sprake, omdat de mensen er een persoonlijke eer in stellen om zoveel mogelijk aan de collectieve welvaart bij te dragen. In de utopische samenleving van 2000 staat het arbeidsethos in hoog aanzien en wordt de burgerzin extra geprikkeld door allerlei immateriële beloningen zoals het opklimmen in de rangorde van de werkdivisies en het respect van de medeburgers. Dankzij het feit dat onderwijs en opleiding vrij toegankelijk en kosteloos zijn, krijgen de burgers de kans om zich in dat werk te scholen dat het beste bij hun aanleg en voorkeur past. Dit levert behalve tevreden mensen ook nog eens een hogere productiviteit op. Dit laatste punt weegt zwaar omdat zonder een enorme stijging van de productie de maatschappelijke hervormingen in de lucht komen te hangen en daarmee tegelijk de geloofwaardigheid van de nieuwe staat. Vandaar dat dr. Leete zich veel moeite getroost om op een zo concreet mogelijk niveau aan Julius West uit te leggen hoe de burgers zich kleden, zich voeden, wonen en werken in zijn staat.

Zonder dat de lezer zich behoeft te verdiepen in lange theoretische verhandelingen over de economie, krijgt men een helder idee van de manier waarop de economie in elkaar steekt. Alles en iedereen is erop gericht om de productie zo efficiënt te laten verlopen dat voor elke burger de bestaanszekerheid ruimschoots is gegarandeerd. De grilligheid van de vrije markt, de verspilling en de uitbuiting, zo kenmerkend voor de kapitalistische wereld, behoren tot de verleden tijd. De strak gereguleerde economie naar militair model roept het beeld op van een bijenkorf waar ieder zich vlijtig voor hetzelfde doel inzet. Op een hedendaagse lezer maakt deze samenleving niet bepaald een democratische indruk. Maar in Bellamy's vernieuwde wereld blijken het individuele en het algemene belang samen te vallen. Vandaar dat leger, politie en zelfs een wetgevend lichaam overbodig zijn geworden en de regering weinig meer doet dan supervisie uitoefenen. De vertegenwoordigers van de regering worden gekozen uit oudere mannen die niet meer actief zijn in het arbeidsproces en daarom eerder geneigd zullen zijn als richtsnoer voor hun politiek handelen de menselijke solidariteit te nemen in plaats van zich te laten leiden door het kortzichtige individuele, groeps- of partijbelang.

Hoe radicaal, ja uitgesproken revolutionair zelfs, de grondslagen van de toekomststaat uit het jaar 2000 ook mogen zijn, de bewoners ervan leiden een leven dat een sterke gelijkenis vertoont met dat van de gegoede burgerklasse uit Bellamy's tijd. Het leven van de gegoede burger in zijn geïdealiseerde vorm wel te verstaan. Op voorwaarde dat ieder naar vermogen zijn productieve aandeel levert, is de burgers een gezond, lang en gelukkig leven beschoren, waarin het hun aan niets ontbreekt behalve overdreven luxegoederen.¹¹ Het is tevens een merkwaardig mengsel van oud en nieuw dat Bellamy aanprijst. Een rustige, evenwichtige wereld, waar de winkels, de bankgebouwen, de gevangenissen en de grauwe fabriekswijken met hun sloppen en stegen zijn verdwenen, en waar de stad weer een landelijk aanzien heeft gekregen door haar brede pleinen en groene lanen. Tegelijkertijd maken de inwoners van Boston op grote schaal gebruik van de technische verworvenheden van de moderne tijd die het werk en het dagelijkse leven van de mensen veraangamen, zoals een soort van radio die muziek voor elk wat wils uitzendt of een uitschuifbare pui die bij regen fungeert als een grote paraplu. Daarbij gaat het Bellamy niet alleen om het efficiënte gebruik van de moderne technologie maar ook om het verschil tussen de eeuw van het individualisme en die van de samenwerking: in de negentiende eeuw staken de mensen te Boston als het regende driehonderdduizend paraplu's op boven even zovele hoofden en in de twintigste eeuw houdt men er één boven alle hoofden.

Recht voor Allen

Afgezien van het minieme clubje lezers dat *Looking Backward* in de originele versie had gelezen, kon de Nederlandse lezer vanaf 24 juli 1889 voor het

eerst kennismaken met het inmiddels beroemde werk van de Amerikaanse auteur. Toen verscheen de eerste aflevering van *Looking Backward* in feuilletonvorm in *Recht voor Allen*. Omvangrijk zal het lezerspubliek niet geweest zijn van het dagblad van de enige socialistische partij die Nederland op dat moment rijk was, de Sociaal-Democratische Bond (SDB).¹² Er zouden onder de titel 'Terugblik' 52 afleveringen in de loop van het jaar verschijnen, waarin de lezers van *Recht voor Allen* kennis konden nemen van Bellamy's toekomstroman.¹³ De vertaler was Christiaan Cornelissen, sinds kort onder het pseudoniem van Clemens medewerker van *Recht voor Allen*.¹⁴

Al in de vooraankondiging van Bellamy's *Looking Backward* gaf Cornelissen van enige ambivalentie blijk.¹⁵ Ook in de explicatieve voetnoten bij de tekst kon hij het niet laten zijn kritiek te spuien en zijn nawoord bevatte uitgesproken bezwaren jegens Bellamy's roman. Bellamy maakte op Cornelissen de indruk van een pas bekeerde. Enerzijds wist hij geen maat te houden met zijn rigoureuze en derhalve ondemocratische regeling van de arbeid. Anderzijds hield hij nog veel te sterk aan het oude vast. Zijn hoofdbezwaar kwam erop neer dat Bellamy de kool en de geit wilde sparen en daarmee de ware aard van de sociale strijd niet doorzag. Van zaken als klassenorganisatie en klassenstrijd wilde hij niets weten, het woord socialisme werd door hem opzettelijk gemeden en zijn naïeve pogingen om de welgestelde burgerij aan zijn kant te krijgen, waren tot mislukken gedoemd. Moesten wij Bellamy geloven dan 'rollen rijken en armen, verdrukkers en verdrukten, elkander kussende en aaiende tezamen de gelukkige maatschappij binnen'.¹⁶ Voor het harmoniemodel dat Bellamy met zijn nationale, verzoenende partij voorstond, had Cornelissen dus geen goed woord over. Bovendien ergerde hij zich aan de overdreven levensstijl van de burgers in Bellamy's nieuwe maatschappij, die dagelijks luisterden naar klassieke concerten voor de radio, om maar niet te spreken van de preken van de verlichte dominees. De positieve betekenis dankte het werk van Bellamy aan de propagandistische kracht die ervan uitging. De grondslagen van de socialistische maatschappij werden daarin helder uitgezet, zodat het boek een tegenwicht kon bieden aan het gebruikelijke gescheld op het socialisme. Mogelijk ook zouden de vooringenomen lezers uit de midden- en hogere klasse wat minder afwijzend staan ten opzichte van de politieke boodschap van Bellamy door de toonzetting ervan. Met een figuur als Julius West konden zij zich identificeren, al leek het hoogst onwaarschijnlijk dat zij hem ook in de nieuwe wereld zouden volgen. In het algemeen, zo concludeerde Cornelissen, zou het boek meer gelezen worden door vrouwen dan door mannen en meer in kringen van welgestelden dan in die van de arbeiders.

Sociaal Weekblad

Wat Cornelissen Bellamy in het bijzonder aanwreef, het ontbreken van de klassenstrijd, noemde de journaliste Hélène Mercier juist een pluspunt in

het *Sociaal Weekblad*. Voor dit radicaal-liberale weekblad vatte deze voorvechtster van de vrouwen- en arbeidersemancipatie *Looking Backward* samen in de rubriek 'Feuilleton', met als titel 'Een nieuwe staatsroman'. Hierin deed Mercier weinig anders dan het boek zeer uitvoerig in vier afleveringen bespreken.¹⁷ Ook bij haar is er geen sprake van een eenduidig positief of negatief oordeel, maar de balans slaat naar de positieve kant door. Haar waardering betrof de geest van saamhorigheid waarvan de nieuwe socialistische staat doortrokken was. De burgers voelden zich verantwoordelijk voor elkaar. Dit gevoel van lotsverbondenheid en van solidariteit prees zij als de ziel van Bellamy's samenleving. Daarentegen stond de praktische uitwerking haar tegen. De wereld van dr. Leete en de zijnen in het jaar 2000 deed denken aan een kostschool voor kleine kinderen waarin alles tot in de puntjes was geregeld. Bellamy miskende daarmee de complexe economische en psychologische realiteit van de wereld van de volwassenen. Volgens Mercier getuigde immers de geschiedenis

niet van zijn maar van worden. Zij biedt ons het levensboek der mensheid, die, zonder rust, steeds maar strijdend voorttrekt naar een punt, waarachter een of ander beloofd land ligt, dat zij nooit binnengaat.¹⁸

Zowel Merciers positieve als negatieve oordeel met betrekking tot *Looking Backward* sproot voort uit dit idee van wording.¹⁹ Bij Mercier moet 'wording' begrepen worden in de betekenis van morele vooruitgang. Volgens haar links-liberale opvattingen moest men wel degelijk via geleidelijke hervormingen streven naar een maatschappij waarin sociale harmonie de boventoon zou voeren: een maatschappij van zelfstandige individuen die zich vrijwillig en welbewust in dienst stelden van de gemeenschap dan wel van de natie. Met deze sociale en politieke opvattingen kwam zij dicht in de buurt van die van Bellamy en het ligt dan ook voor de hand dat zij Bellamy tegen kritiek van diverse zijden in bescherming nam. Al zou het beloofde land van Bellamy een utopie blijven, de geschiedenis leerde ook dat op termijn grote veranderingen mogelijk waren. De kiemen van Bellamy's toekomstige maatschappij kon men immers in de tegenwoordige ontwaren. Met kiemen doelde zij met name op 'het allerwege aanwakkeren van den gemeenschapszin', op 'de toenemende, door verstandelijk inzicht gevoede neiging tot associatie op economisch gebied', op 'het in- en uitwendig verzet tegen het stuitende van heden bij velen' en op 'het gevoel van beklemming over het onhoudbare van het heden bij allen'.²⁰ Als feministe was Mercier niet onverdeeld gecharmeerd van de positie die Bellamy de vrouwen in zijn ideale maatschappij had toegedacht.²¹ Alle loftuitingen in de richting van de vrouw ten spijt, was zij volgens Bellamy niet vrij in de keuze van haar werk, maar kon zij slechts kiezen uit vakken die mannen voor haar geschikt vonden. Naar aanleiding hiervan merkte Mercier ironisch op:

Men ziet het: zich ontworstelen aan het begrip, dat de vrouw het eigendom is van den man, en alleen tot voldoening aan 's mans lusten geschapen – dat kan zelfs een hedendaagsch profeet nog niet!²²

Net als Bellamy geloofde Mercier, dat de toenmalige sociale omstandigheden aangaven dat er grote veranderingen op til waren. De vraag was of deze ten zegen of ten vloek zouden zijn. Dit hing af van het vertrouwen dat men in de menselijke natuur stelde. Mercier bekende dat zij behoorde tot de positieve groep die geloofde dat *Looking Backward* werd geschreven in de overtuiging dat de gouden eeuw niet achter maar voor ons lag – en niet verre meer was.²³

De Nieuwe Gids

Bovenal dankte *Looking Backward* zijn bekendheid in Nederland aan de vertaalde boekeditie door Frank van der Goes die, zoals eerder aangegeven, bij de Amsterdamse uitgever S.L. van Looy in 1890 is verschenen. Van Looy vond de bewerking die in *Recht voor Allen* had gestaan minder geschikt.²⁴ De auteursrechten van buitenlandse boeken in Nederland waren voor 1900 nog niet bij wet geregeld, dus kon Van Looy vrijelijk over *Looking Backward* beschikken.²⁵ Zijn keuze voor Van der Goes als vertaler valt gemakkelijk te begrijpen.²⁶ Hij was niet alleen bekend met het socialistische gedachtegoed maar beschikte inmiddels ook over een gerespecteerde reputatie als literator en vertaler. De vertaling van Van der Goes wijkt overigens niet erg van die van Cornelissen af, in die zin dat beiden zich tamelijk strikt hebben gehouden aan de originele versie. Hun schrijfstijl, in het bijzonder hun woordkeuze, verschilt daarentegen nogal: de vertaling van Cornelissen is rechttoe rechtaan en doet wat housterig aan, terwijl die van Van der Goes vloeiender, meer 'literair' is.

De verschijning van *In het jaar 2000* viel midden in de polemiek die bekend is geworden als het socialistendebat (1889-1892).²⁷ Vooraanstaande tachtigers zoals Frank van der Goes, Frederik van Eeden, Lodewijk van Deyssel en Willem Kloos voerden in hun tijdschrift *De Nieuwe Gids* heftige discussies over de vraag waarop de cultuur zich van nu af zou moeten oriënteren: op de wetenschap, de politiek, de moraal of de kunst. Vanaf eind 1890 tot begin 1892 speelde *In het jaar 2000* een prominente rol in dit debat en spitste de discussie zich toe op de vraag of socialisme en kunst eigenlijk wel met elkaar te combineren waren. Achteraf gezien heeft Bellamy's roman als een splijtzwam gewerkt omdat het de deelnemers dwong kleur te bekennen.

Terloops bracht Frederik van Eeden het boekje als eerste in *De Nieuwe Gids* ter sprake.²⁸ Wat later liet hij zich positief uit over de hoofdlijnen van *Looking Backward* en veronderstelde hij dat het wel eens een soortgelijke rol zou kunnen spelen als *Uncle Tom's Cabin* in de dagen van de antislavernij-

beweging. Het speelt hem alleen dat de hogere culturele bezigheden bij Bellamy er zo bekaaid afkwamen, waardoor zijn utopische samenleving sterk geleek op een materialistische, saaie, kortom kleinburgerlijke maatschappij.²⁹ Hiermee vertolkte hij een kritische opvatting die in mindere mate ook bij Hélène Mercier viel te beluisteren, maar die in het bijzonder in literair-artistieke kringen nog veelvuldig te horen zou zijn.³⁰ In hetzelfde nummer van *De Nieuwe Gids* verscheen de waarderende bespreking van de theoloog en schrijver Allard Pierson die hij op verzoek van redacteur Van der Goes had geschreven. In veel opzichten komt zijn standpunt met dat van Mercier overeen. Ook hij nam een middenpositie in. Hij deed Bellamy's altruistische toekomstmaatschappij niet af als een onrealiseerbare utopie maar vatte die ook niet op als een onvermijdelijke blauwdruk voor de toekomst. Op basis van zijn geloof in de evolutie van de menselijke samenleving bestreed hij met Bellamy de opvatting dat het egoïsme een onafscheidelijk deel zou zijn van de samenleving. Als vrijwel enig concreet minpunt noemde hij de Nederlandse titel *In het jaar 2000*, die de schijn van een luchtkasteel versterkte. Hij had liever gezien dat de oorspronkelijke titel *Looking Backward* door de vertaler was gehandhaafd.³¹

Pas echt van doorslaggevende betekenis in de discussie werd *In het jaar 2000* na het verschijnen van het decembernummer van *De Nieuwe Gids* in 1890. Hierin velde Lodewijk van Deyssel een uitgesproken negatief oordeel. In een open brief riep hij Van der Goes ter verantwoording naar aanleiding van zijn vertaling van *Looking Backward*. Nooit had Van Deyssel een boek gelezen dat hem 'zoo tot de afschuwelijkste walging toe met zure en bittere antipathie heeft gevuld, als uw vertaling van Bellamys *In het jaar 2000*'.³² Het stond voor hem vast dat socialisme en kunst niet samen konden gaan en de grauwe, platte, uniforme bourgeoiswereld die uit Bellamy's schets oprees, onderstreepte dat nog eens. Van der Goes liet zich uiteraard niet onbetuigd.³³ Hij had *Looking Backward* vertaald omdat het nuttig zou zijn voor leken en voor deskundigen. De eersten konden met de beschrijving van de gehele maatschappij hun voordeel doen, de laatsten met de beschrijving van sommige onderdelen. Van der Goes typeerde *In het jaar 2000* als een eerlijk en rationeel voorstel om eerst met elkaar snel en goed het werk af te doen, opdat iedereen zoveel mogelijk tijd zou overhouden voor andere (hogere) werkzaamheden. Dit was de sterke kant van Bellamy's boek: de heldere manier waarop hij ingewikkelde economische zaken, zoals de regeling van de arbeid, voor een groot publiek toegankelijk maakte. Daarop, hield Van der Goes zijn critici voor, behoorde men het te beoordelen en meer moest men er niet van verwachten. Het bevatte zeker geen volledige voorstelling van het leven en wat hierover gezegd werd, vond hij ook oppervlakkig. De beschrijving van Bellamy's socialistische staat bevatte echter alles wat men zich op dat moment kon voorstellen. Wanneer nu een socialistische maatschappij in het leven zou worden geroepen dan zou zij er zo uitzien. Uiteraard gold dat niet voor de toekomst. Bellamy kon nu eenmaal het huis van de toekomst niet anders bouwen dan met de materialen van

INTERNATIONALE BIBLIOTHEEK

Edw. Bellamy, In het jaar 2000. Vertaling van F. VAN DER GOES. 2e druk f 0.75

Mr. S. van Houten, Bijdragen tot den strijd over God, eigendom en familie. 2e druk. f 0.60

Ernest Gilon, Maatschappelijke nooden. De strijd om welvaart. Vertaling van Mr. G. KELLER JR. f 0.90

Socialisme. („Fabian essays in Socialism"). Vertaling van F. M. WIBAUT. 2 deelen. f 1.25

Deel I. De grondslagen van het socialisme; Deel II. De socialistische maatschappij; Regeling en Vooruitzichten.

Henry George, Het vraagstuk van den arbeid. Open brief aan Paus Leo XIII. Naar aanleiding van zijn Encycleiek. Vertaling van J. STOFFEL f 0.60

Paul Göhre, Drie maanden fabrieksarbeider. Eene praktische studie. Vertaling van HEL. MERCIER f 0.75

Rev. en Mrs. S. A. Barnett, Uitvoerbaar socialisme. Studiën over sociale hervorming. Van een inleiding en een nieuw hoofdstuk voorzien door HEL. MERCIER f 1.—

Graaf Leo Tolstoï, Het Koninkrijk Gods is binnen in U. Vertaling van Ds. J. VAN WITZENBURG. 2e druk f 0.45

Robert Blatchford, Het heden en de toekomst. Vertaling van H. POLAK f 1.25

Generaal Booth, In Engeland's donkerste wildernissen en de weg ter ontkoming. Vertaling van C. S. ADAMA VAN SCHELTEMA. Met portret van den schrijver. f 1.25

A. Bebel, De vrouw en het socialisme. (De vrouw in het verleden, in het heden en in de toekomst.) Vertaling van SYLVIA f 0.90

William Morris, Nieuws uit Nergensoord of een tijd van rust. Eenige hoofdstukken uit een utopischen roman. Vertaling van F. VAN DER GOES. f 1.25

Herbert Spencer, Recht. Vertaling van Mr. TH. VAN TRICHT.

Edward Bellamy's *In het jaar 2000* stond als eerste publicatie op de fondsjijst van S.L. van Looy's nieuwe serie De Internationale Bibliotheek.

destijds. De pragmatische rationalist Bellamy bleef niet steken in abstracte verdelings-theorieën zoals de meeste maatschappijhervormers. Hij reikte praktische oplossingen aan die ervoor zorgden dat er ook dingen waren om te verdelen, om zodoende de gelijke aanspraken van iedereen op stoffelijke dingen ook echt realiteit te doen worden.

De verdienste van *In het jaar 2000* mat Van der Goes af aan de propagandistische waarde die het had met het oog op de verspreiding van de socialistische beginselen, zoals ook Cornelissen gedaan had. Hierin voelde hij zich gesterkt toen vrij spoedig een tweede druk noodzakelijk bleek en hij triomfantelijk naar aanleiding hiervan in september 1891 schreef: 'Geen socialistisch werk van dezen omvang is bij die hoeveelheid in Nederland verspreid geworden.'³⁴ Ongetwijfeld zal het opzienbarende socialistendebat in *De Nieuwe Gids* de naamsbekendheid van *In het jaar 2000* vergroot hebben, maar toen de tweede druk verscheen, maakte het boek al spoedig geen deel meer van het debat uit. Van Looy plaatste Bellamy's bekende toekomst-roman als eerste op de fondslijst van zijn nieuwe serie De Internationale Bibliotheek.³⁵ De keuze van *In het jaar 2000* gaf duidelijk aan welke koers hij met deze serie ging varen. Werken van radicale en socialistische maatschappijhervormers zouden in de loop van de jaren 1890 in De Internationale Bibliotheek worden opgenomen. De succesvolle trend zette zich wat *In het jaar 2000* aangaat echter niet door. De grote belangstelling ervoor verflauwde in Nederland tamelijk snel, om pas tijdens het interbellum weer op te laaien. Toen ontstond hier zoiets als een Bellamyaanse partij, een uniek verschijnsel omdat overal elders de aanhangers van het Bellamyaanse gedachtegoed al weer lang en breed van het politieke toneel waren verdwenen.³⁶

Afweging

In het klimaat van een toegenomen politiek bewustzijn kwam Bellamy's utopische roman op een lezersmarkt die zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw sterk uitbreidde.³⁷ Op de schrijver Lodewijk van Deyssel die in 1886 nog het plan had opgevat om in de geest van Zola een roman over het Palingoproer te schrijven, had het een averechtse uitwerking. Sommige latere vooraanstaande SDAP'ers zoals Wibaut, bekenden indertijd juist door Bellamy's boekje socialist geworden te zijn.³⁸ En ook Frederik van Eeden werd door het lezen van *In het jaar 2000* op het spoor van het socialisme gezet.³⁹ Het is geen boude veronderstelling dat het meer mensen heeft aangezet de grens tussen het hervormingsgezinde liberalisme en het revolutionaire radicalisme te overschrijden en de stap naar het socialisme te maken, al valt niet aan te geven in welke mate dit het geval is geweest. Zolang zulke verschillende figuren als de idealist Van Eeden en de egalitarist Van der Goes zich onder een en dezelfde noemer konden scharen, kon het socialisme rond 1890 blijkbaar nog veel betekenen. De overwegend welwillende ontvangst van Bellamy's roman bewijst eens te meer het vage,

utopische en tegenstrijdige karakter van het socialisme van dat moment.

De grote discussie over de aard en de identiteit van de socialistische beginselen was in Nederland nog maar net begonnen. Deze discussie zou de reputatie van *In het jaar 2000* geen goed doen, omdat het toch al beladen woord 'utopisch' als scheldwoord ging fungeren dat door beide partijen in het socialistische kamp – gematigden en revolutionairen – gebruikt werd. In het minzame commentaar van Cornelissen klonk al iets van deze discussie door. Cornelissen was lid van de prille SDB, de partij die rond 1890 in revolutionair vaarwater zou geraken. Maar de grote aanwas van de socialistische beweging moest nog komen, zodat het hoe dan ook weinig zinvol is om voor de periode rond 1890 in termen van partijorganisatie te spreken.⁴⁰ Ter illustratie: Van der Goes, die zou uitgroeien tot de grote partij-theoreticus van de sociaal-democraten. Het jaar 1890, waarin hij *Looking Backward* vertaalde, was voor zijn politieke ontwikkeling doorslaggevend. In dat jaar ging Van der Goes over van de radicalen naar de socialisten. Hij sloot zich vervolgens in 1891 aan bij de SDB, waaruit hij na acht maanden geroyeerd werd, om tenslotte in 1894 tot de oprichters van de nieuwe sociaal-democratische partij, de SDAP, te gaan behoren. Of een ander voorbeeld: Frederik van Eeden, representant van de groep mensen die zich weliswaar aangetrokken voelden tot de socialistische opvattingen, maar buiten elk partijverband zouden blijven. In deze kringen van utopisch socialisten en utopisten viel *In het jaar 2000* uiteraard goed. Met de transformatie van het politieke bestel in 1917-1919 raakten zij uit het zicht, hoewel zij in hun losse en wisselende verbanden wel degelijk invloed uitgeoefend hebben op de politieke cultuur van 1890.⁴¹

Hélène Mercier behoorde tot de sociaal-liberalen, een invloedrijke stroming onder de liberalen die een centrale rol vervulde in het publieke debat over de sociale kwestie in Nederland. De woordvoerders van deze uitgesproken links-liberalen bewogen zich aan de rand van de liberale partij. Mercier zelf is hoogstwaarschijnlijk nooit lid van een partij geweest.⁴² Sociaal-liberalen als zij verweten de liberale partij met haar behoudende koers de ernst van de sociale problematiek te onderschatten. Door krampachtig aan verouderde liberale denkbeelden vast te houden, blokkeerden zij de zo noodzakelijke hervormingen op politiek-maatschappelijk gebied. De socialisten bekritiseerden zij daarentegen vanwege hun doorgesloten hervormingsdrang. Een dergelijke middenpositie nam Mercier ook in toen zij *Looking Backward* in bescherming nam tegen de kritiek van zowel linker- als rechterzijde, goed beschouwd nog sterker tegen rechts dan tegen links. Wat Mercier zo in Bellamy aansprak, was zijn sociaal engagement. Het appelleren aan het morele dan wel 'slechte' geweten van mensen uit vooral de middengroepen, zo typerend voor *Looking Backward*, raakte bij haar, en hoogstwaarschijnlijk ook bij menige andere lezer, een gevoelige snaar. Dit effect werd bereikt door de harde maatschappijkritiek te laten verwoorden door een herkenbare figuur als de 'bekeerde' Julius West. Maar Bellamy liet het niet bij een opgeheven wijsvinger. Hij toonde begrip voor de positie van West en

zijn tijdgenoten, die zogezegd ziende blind waren en meenden dat de bestaande situatie een vast gegeven was. Het allerbelangrijkste was echter dat Bellamy's boek op een geruststellende manier perspectief bood. Voor alles was het een politiek manifest waarmee hij wilde aantonen dat een ideale samenleving niet alleen denkbaar maar ook realiseerbaar was. Zonder in te spelen op klassenhaat of te dreigen met revolutie, opende hij het uitzicht op een betere, toekomstige samenleving waar solidariteit en gemeenschapszin de toon zouden aangeven. Met dit in wezen utopische verlangen sympathiseerde Hélène Mercier.

Volgens mij verklaart dit ook de grote aantrekkingskracht die het boek op de negentiende-eeuwse lezers moet hebben uitgeoefend gezien de twee kort op elkaar volgende uitgaven van 1890 en 1891. Deze lezers waren, evenals Mercier, afkomstig uit de middengroepen en behoorden tot de hervormingsgezinde liberalen, de sociaal-democraten en mogelijk zelfs tot de vooruitstrevende confessionelen. In deze richting wijst ook het regionale onderzoek naar de leesgezelschappen in de noordelijke provincies Groningen en Friesland. Al gaat het hier slechts om het topje van de ijsberg – van de meeste leesgezelschappen zijn geen bronnen bewaard gebleven – toch is het bepaald niet zonder betekenis dat *Looking Backward* in de vertaling van Van der Goes door ruim de helft van de leesgezelschappen in 1890 en in 1891 werd aangeschaft.⁴³ Net als Mercier, zullen de leden van de leesgezelschappen het lang niet in alles met Bellamy eens zijn geweest en zullen zij zijn utopisch ontwerp op hoofdlijnen hebben afgewezen.⁴⁴ Maar zij voelden zich waarschijnlijk aangesproken door de positieve toonzetting van *In het jaar 2000*. Deze was sterk gekleurd door het Amerikaanse vooruitgangdenken, vermengd met openlijke of verborgen christelijke symboliek. Hieraan dankt *Looking Backward* in belangrijke mate zijn populariteit. Toen echter de politisering zich in Nederland verder doorzette, wat betekende dat er een steeds verdere verkaveling van de partijpolitieke verhoudingen plaatsvond, prijsde de in wezen a-partijpolitieke toekomstroman van Bellamy zichzelf uit de markt. De alles verzoenende, nogal paternalistische toon, zo typerend voor de welwillende negentiende-eeuwse burgers uit de middenklasse, zou onder de moderne partijverhoudingen in minder goede aarde vallen. De unieke ervaring van het Bellamisme in Nederland gedurende de grote economische depressie van ruim veertig jaar na de eerste uitgave van *In het jaar 2000* bewijst dat 'het utopische verlangen naar een betere toekomst' iets van alle tijden is. Maar binnen de verzuilde verhoudingen zou die utopie wederom tot mislukken gedoemd zijn.

Dr. H.M.F. Krips-van der Laan, vakgroep Geschiedenis RUG, Postbus 716, 9700 AS Groningen.

Noten

- 1 Edward Bellamy, *Looking Backward, 2000-1887* (Boston 1888). Tenzij anders vermeld, wordt in dit artikel verwezen naar de Nederlandse vertaling van Frank van der Goes die in 1890 met als titel *In het jaar 2000* (286 pp.) bij de Amsterdamse uitgever S.L. van Looy verscheen. Citaat op p. 267-268.
- 2 UB Amsterdam, collectie Bibliotheek KVB, PPA 465: 7.
- 3 IISG Amsterdam, archief Frank van der Goes, map U 1682, ongedateerde brief van S.L. van Looy aan Van der Goes.
- 4 *Edward Bellamy abroad* van Sylvia E. Bowman (New York 1962) is nog altijd, hoewel verouderd, het standaardwerk voor wat de invloed van Bellamy's opvattingen buiten de Verenigde Staten aangaat.
- 5 In totaal twaalf maal een herdruk, met een duidelijke opleving gedurende de crisisjaren toen in 1933, 1934, 1936 en 1937 de zesde tot en met de negende druk bij de Amsterdamse uitgever Cohen in de vertaling van Henri Polak verscheen.
- 6 Piet de Rooy, *Op zoek naar volmaaktheid. H.M. Bernelot Moens en het mysterie van afkomst en toekomst* (Houten 1991) 190.
- 7 Frank van Vree, 'De macht van het gedrukte woord. De politisering van de leescultuur 1870-1960' in: Theo Bijvoet e.a. ed., *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 291-308.
- 8 Bij Bellamy blijkt deze geestelijke wedergeboorte van de burgers en de invoering van een andere sociaal-economische orde vrijwel gelijktijdig te verlopen.
- 9 In zijn roman *Equality* uit 1897 heeft Bellamy geprobeerd een aantal onduidelijkheden aangaande *In het jaar 2000* uit de weg te ruimen.
- 10 Bellamy had zich hierbij laten inspireren door het Pruisische leger waarmee hij tijdens een Europese rondreis kennis had gemaakt.
- 11 Op de hang naar het republikeinse Amerika van voor de Burgeroorlog bij Bellamy wijst John L. Thomas in zijn *Alternative America. Henry George, Edward Bellamy, Henry Demarest Lloyd and the adversary tradition* (Cambridge, MA en Londen 1983). Deze studie is nog steeds een van de aardigste in de overvloed aan Bellamy-literatuur.
- 12 In 1888 telde *Recht voor Allen* gemiddeld 1500 vaste abonnees en dit aantal zal niet in 1889, toen *Recht voor Allen* een dagblad was geworden, zijn toegenomen. Paul van Horssen en Dick Rietveld, 'De sociaal Democratische Bond (II)', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (1977) 3-54, aldaar 38.
- 13 De 53 afleveringen van 'Terugblik' verschenen van 24 juli tot en met 4 oktober 1889 vrijwel dagelijks in *Recht voor Allen*.
- 14 Via de correspondentie-rubriek van *Recht voor Allen* van 24 mei 1889 werd hem gevraagd (door de redacteur Ferdinand Domela Nieuwenhuis) of hij 'een Engelsch werk' (*Looking Backward*) wilde vertalen. Nog twee keer werd hij in *Recht voor Allen* van 30 juni/1 juli en van 2 juli aangemaand om met zijn vertaling op de proppen te komen.
- 15 'Onze machine-eeuw', *Recht voor Allen*, 17 juli 1889.
- 16 'Naschrift van den vertaler', *Recht voor Allen*, 4 oktober en 5 oktober 1889.
- 17 *Sociaal Weekblad*, 15, 22 en 29 maart en 5 april 1890.
- 18 *Sociaal Weekblad*, 15 maart 1890.
- 19 Voor Merciers politiek-maatschappelijke denkbeelden zie Stefan Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997).
- 20 *Sociaal Weekblad*, 5 april 1890.
- 21 Bellamy's ambigue houding ten opzichte van vrouwen vormt een hoofdstuk apart. Zoals bijna elke negentiende-eeuwse radicale maatschappijhervormer besteedt Bellamy veel aandacht aan de verbetering van de positie van vrouwen en kinderen. Het gelijkheid-in-verschil-beginsel dat door de vroeg negentiende-eeuwse utopisch socialist is toegepast, leidt bij Bellamy zelfs tot positieve discriminatie, ware het niet dat de gedeeltelijk gesepareerde en tevens bevoorrechte vrouwenwereld grotendeels vanuit de mannelijke (denk)wereld is opgezet. De Amerikaanse schrijfster en feministe Charlotte Perkins Gil-

- man heeft zich met haar utopische (vrouwen)roman *Herland* door *Looking Backward* laten inspireren.
- 22 *Sociaal Weekblad*, 22 maart 1890.
 - 23 *Sociaal Weekblad*, 5 april 1890.
 - 24 En dit zijn nog altijd de woorden van Van der Goes in zijn voorbericht van de tweede druk van *In het jaar 2000* in 1891.
 - 25 De auteursrechten op buitenlandse werken waren in die tijd nog niet beschermd. Lisa Kuitert, *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1993) 209.
 - 26 IISG Amsterdam, archief Frank van der Goes, map U 1682, ongedateerde brief van Van Looy aan Van der Goes; Idem, map N 1137, brief 30 december 1890 aan Van der Goes van Edward Bellamy, waarin de laatste Van der Goes vraagt om informatie over Nederland aan te leveren.
 - 27 Uitvoerig beschreven in *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1960* van Frans Ruiter en Wilbert Smulders (Amsterdam 1996) 134-154. Het debat vormde het hoogtepunt in het bestaan van *De Nieuwe Gids* en luidde tegelijkertijd haar neergang in.
 - 28 Frederik van Eeden, 'Over de toekomst', *De Nieuwe Gids* (1890-1891) I, 1-15.
 - 29 Frederik van Eeden, 'Vrouwenkwestie en socialisme' in: Idem, *Studies: Eerste reeks* (1890) 247-265. 'Over humaniteit', *De Nieuwe Gids* (1890-1891) I, 315-329.
 - 30 Zowel in Nederland als daarbuiten. De Engelse socialistische schrijver William Morris reageerde op *Looking Backward* met zijn alternatieve utopie *News from Nowhere* (1890). Thorsten Bagschik, *Utopias in the English-speaking world and the perception of economic reality* (Frankfurt a/d Main 1996) 91. Zie ook Lieske Tibbe, R.N. Roland Holst 1868-1938. *Arbeid en schoonheid vereend. Opvattingen over gemeenschapskunst* (Nijmegen 1994) 102-104 en haar artikel over William Morris in dit nummer van *De Negentiende Eeuw*.
 - 31 'Een brief van Dr. A. Pierson', *De Nieuwe Gids* (1890-1891) I, 88-97.
 - 32 'Gedachte, kunst, socialisme, enz.', *De Nieuwe Gids* (1890-1891) I, 249-262, 249.
 - 33 'Studies in socialisme I. Over socialistische aesthetiek', *De Nieuwe Gids* (1890-1891) I, 369-404.
 - 34 Van der Goes in Edward Bellamy, *In het jaar 2000*, vert. [uit het Engels] van F. van der Goes (Amsterdam 1891).
 - 35 Via de serievorm kon de uitgever zorgen voor een grote oplage tegen een lage prijs en dus een ideale formule om herdrukken op de markt te brengen. Kuitert, *Het ene boek*, 156, 210-211 en 229. De eerste druk kostte f 1,25 en de tweede f 0,90.
 - 36 Meest recent hierover: Ronnie Magnée, *Bellamy's blauwdruk. Een analyse van politieke initiatieven gebaseerd op de denkbeelden van Edward Bellamy in de Verenigde Staten en Nederland* (doctoraalscriptie Politieke Wetenschappen, Universiteit Leiden, 2000).
 - 37 Dick van Lente, 'Drukpersen, papiermachines en lezerspubliek: de verhouding tussen technische en culturele ontwikkelingen in Nederland in de negentiende eeuw' in: Theo Bijvoet e.a. ed., *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 246-263, 261-263.
 - 38 G.W.B. Borrie, *F.M. Wibaut. Mens en magistraat* (Assen 1968) 26.
 - 39 Marianne Mooijweer, *De Amerikaanse droom van Frederik van Eeden* (Amsterdam 1996) 21-23, 232.
 - 40 H. Te Velde, 'De val van de partijgeschiedenis. De sociaal-democratie en de interpretatie van politieke opwinding in Nederland' in: E.O.G. Haitma Mulier, L.H. Maas en J. Vogel ed., *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen* (Hilversum 1999) 245-295, aldaar 258.
 - 41 Aan deze tot voor kort stiefmoederlijk bestudeerde groep wordt in de historische literatuur meer en meer aandacht besteed. Bijvoorbeeld het hoofdstuk 'Utopisten en socialisten' in: Jan Bank en Maarten van Buuren ed., *1900 Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000) 439-483.
 - 42 Liesbeth Bervoets, *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid. De verzoening van wetenschap, ethiek en seks in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1994) 46.

- 43 Twee van de drie Friese leesgezelschappen en twee van de vier Groningse leesgezelschappen die voor onderzoek in aanmerking kwamen, lazen Bellamy. Historisch Centrum Leeuwarden, 'De Tijdstroom' (inv. nr. 7) en 'Leest, Leert en Betracht' (inv. nr. 21); Groninger Archieven, 't Waar (465 inv. nr. 4) en Loppersum (464 inv. nr. 5).
- 44 Zie voor het onderscheid tussen het utopisch ontwerp en bewustzijn: Saskia Poldervaart, 'De paradoxen van de utopie-kritiek', *Feit en Fictie* 3 (herfst 1995) 10-22, waarin zij zich onder meer keert tegen de rigide opvattingen van de filosoof Hans Achterhuis in de overigens bijkans oeverloze discussie over de definiëring van het utopie-begrip.